

HUIS MET HISTORIE

Ontstaansgeschiedenis van Zonnestraal

door
Jan Schriefer

Jan Schriefer (1954) is in dienst van het Streekziekenhuis Hilversum als hoofd transport. Daarnaast is hij belast met het beheer over het historisch archief van Zonnestraal. In de oorlog kwam zijn vader als tbc-patiënt naar Zonnestraal. Na de oorlog mochten zijn ouders een woning op het terrein betrekken, omdat zijn vader vanwege zijn ziekte niet terug kon in de normale maatschappij. Nazorg in gezinsverband, heette dat. Hier werd hij dan ook geboren en woont er nog steeds. Hij verzorgt de rondleidingen voor de vele architecten die het complex komen bezoeken. Door zijn betrokkenheid met het wel en wee van de gebouwen voldeed hij graag aan het verzoek van de redactie om over de ontstaansgeschiedenis van Zonnestraal het onderstaande artikel te schrijven.

Leefomstandigheden eind vorige eeuw

Als gevolg van de Industriële Revolutie trokken veel mensen in de vorige eeuw van het platteland naar de stad. Gevolg hiervan was dat er een groot tekort aan huizen was. Er ontstond toen een soort van woningbouw die wel als *revolutiebouw* wordt omschreven. De huizen waren klein, de gezinnen groot. Doordat de mensen in grote woonpakhuisen in kleine kamertjes woonden, kan men zich voorstellen dat door de slechte hygiënische omstandigheden besmettelijke ziektes vrij spel hadden. Het kon gebeuren dat indien een der bewoners tuberculose had hij alle medebewoners van zijn trapportaal aanstak. In zo'n huis van drie verdiepingen woonden aan een trap op elke verdieping meerdere families. De uitdrukking 'driehoog achter' getuigt daarvan. Eénkamerwoningen met 10 of meer bewoners kwamen veelvuldig voor.

Diamantbewerkers

Ook onder diamantbewerkers kwamen veel tbc-gevallen voor, vooral ook omdat het werk (diamantstof) erg ongezond was. De Algemene Nederlandse Diamantbewerkers Bond (A.N.D.B.) zette zich in voor betere leefomstandigheden. Hun voormannen Henri Polak en Jan van Zutphen (meestal Ome Jan genoemd) wisten het voor elkaar te krijgen dat iedereen die in de diamantindustrie werkte ook lid van de vakbond moest worden. Dit ging natuurlijk met de nodige strijd gepaard, maar nadat alle diamantbewerkers georganiseerd waren, verliepen de onderhandelingen veel gemakkelijker. Als de vakbond iets wilde kon zij direct dreigen dat de gehele diamanthandel plat zou komen te liggen.

Henri Polak had in Engeland kennis gemaakt met de ideeën van William Morris, een Engelse socialist-kunstenaar, die kunst voor iedereen toegankelijk wilde maken en streefde naar een terugkeer naar ambachtelijke werkwijzen. Ook had hij gezien hoe daar de Trade Unions georganiseerd werden. Naar dit model werd ook de A.N.D.B. gevormd. Het was daarmee de eerste moderne Nederlandse vakbond.

Het Koperen Stelen Fonds

Ome Jan van Zutphen vond het een schande dat arme sloebers met tbc afgeschreven werden, terwijl mensen met geld genezen konden worden door naar een sanatorium te gaan. De arbeider die tbc kreeg was ten dode opgeschreven. Hij raakte bovendien niet alleen zijn baan kwijt maar stak ook vaak nog zijn halve familie aan.

Jan van Zutphen besloot geld in te gaan zamelen om zieke medewerkers naar een sana-

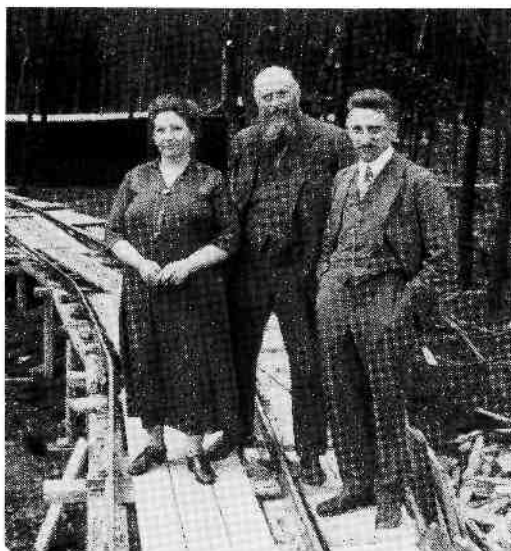

Het voorbereidingscomité van de vereniging Zonnestraal bijeen in 1925. In het midden Jan van Zutphen, uiterst links Willem Drees, die toen wethouder in Den Haag was. De verbondenheid van de sociaal-democraten met Zonnestraal is er nog steeds. Minister d'Ancona (PvdA) wil Zonnestraal nu met voorrang restaureren. De vakbeweging is genoemd als gegadigde voor het hergebruik na het vertrek van het ziekenhuis.

torium te kunnen sturen. Toen hij hiermee eenmaal een man geholpen had, kreeg hij drie dagen lang diamantarbeiders op bezoek die ook zieke familieleden hadden. De ernst van de situatie werd hem hierdoor des te meer duidelijk. Jan van Zutphen had trouwens aan den lijve al de gevolgen van de witte dood meegemaakt. Zijn moeder en zuster en zijn eerste vrouw bezweken reeds aan deze gevreesde ziekte.

Hij ging door met het inzamelen van geld en kreeg op een gegeven moment de beschikking over de opbrengst van de verkoop van koperen stelen. Deze koperen stelen waren afval dat vrijkwam bij het slijpen van de diamanten. Eerder werd deze opbrengst gebruikt door de diamantarbeiders om eens een gezellig dagje uit te gaan.

Er ontstond een ruzie, doordat een persoon ten eigen bate de stelen had verkocht. Besloten werd in het vervolg Ome Jan de opbrengst van deze stelen te geven voor zijn tbc-fonds. De naam Ome Jan had hij gekregen van de Belgi-

Van links naar rechts: Zuster Poortenaar, de eerste directrice; Jan van Zutphen, de drijvende kracht van Zonnestraal en de geneesheer-directeur Dr. Van Lier tijdens de bouw van het Sanatorium in de zomer van 1927.

Architect Jan Duiker op de motorkap zonder hoed bij de bouw van de tuinderij bij Zonnestraatl temidden van de werklieven.

sche diamantarbeiders waarmee hij als vakbondsman goede contacten onderhield. Deze koperen stelen gaven de naam aan het Koperen Stelen Fonds Nieuwe Levenskracht, dat in 1905 door Ome Jan werd opgericht. In dit Koperen Stelen Fonds zaten voor de helft werkgevers en voor de andere helft werknemers. Was het doel van het fonds aanvankelijk nog het inzamelen van geld voor het zenden van tbc-patiënten naar verschillende sanatoria (o.a. in Davos), al snel streefde men naar het bouwen van een eigen sanatorium, speciaal ingericht voor de tbc-lijdens en vooral ook gericht op de nazorg, die de terugkeer van de ex-patiënten in de maatschappij mogelijk moest maken.

Oud koper en nieuwe levenskracht werd werkelijkheid. Het eerste jaar kwam 5148 kilo koper binnen. Diegene die niet met steeltjes werkte kon voor 1 cent per dag in speciale busjes zijn donatie doen. In dit eerste jaar werd dertienduizend gulden binnen gehaald. 32 mannen en 8 vrouwen werden voor verpleging naar sanatoria gezonden. In 1905 stierven 9000 Nederlanders aan de tbc. De betrekkelijke zorg van de regering voor deze ziekte mag blijken uit het feit dat ze in dat jaar net zoveel gelden uittrok voor de tbc-bestrijding als het K.S.F., nl. f 10.000.

Een nationale schande, meende Jan van Zutphen, die tegen dit lakse optreden fel protest aantekende.

De Bond

De Diamantbewerkerbond had ondertussen niet stil gezeten. De diamantbewerkerbond begon met het bouwen van hun burcht, het hoofdkantoor van de bond. Zij stichtten een bibliotheek en gaven een weekblad uit. Hiermee bereikten zij veel meer mensen dan alleen de diamantarbeiders.

Het bondsgebouw werd ook gebruikt voor belangrijke vergaderingen van de Nederlandse vakbonden. Zo werden er over de spoorwegstaking van 1903 felle debatten gehouden, vooral met de anarchisten rond Domela Nieuwenhuis. In 1910 riep de Bond de eerste vakantieweek uit, welke door de bond zelf werd betaald. De eigenaren van de diamantslijperijen namen dit maar over, want tegen de bond kon men toch niet op. In 1911 werd de achturenwerkdag gerealiseerd. Acht uur werken, acht uur ontspanning en acht uur slapen. Of zoals op de muurschilderingen van Rik Roland Holst in de bestuurskamer van de bond: 'De sterke uren, de zachte uren en de diepe uren'.

Boort

Volgens Ome Jan moest het ook mogelijk zijn uit het afval bij het slijpen diamantpoeder terug te winnen. Diamant wordt namelijk geslepen met diamantpoeder. Bij het slijpen wordt dit poeder verontreinigd met allerlei substanties, waarbij een zwarte brij ontstaat, boort genoemd. Zuivering van dit afvalprodukt zou dus weer opnieuw het waardevolle diamantpoeder opleveren en daarmee nieuwe inkomsten voor het Koperen Stelen Fonds. Enkele diamantairs stonden boort af voor de proefnemingen van het K.S.F.

Men wist echter aanvankelijk het zuivere diamantpoeder niet terug te winnen. De experimenten kostten ook geld en men begon niet meer te geloven in deze inkomstenbron. Ome Jan toog ten einde raad naar professor Ter Meulen in Delft en vroeg hem in het belang van het Nederlandse volk een procédé te ontwikkelen. Henri Ter Meulen slaagde hierin en gaf het octrooi in 1917 aan het K.S.F. De inkomsten van het K.S.F. stegen enorm. Het doel, het stichten van een eigen sanatorium, kwam in zicht.

De TBC-bestrijding

Een eigen sanatorium werd een must toen bleek dat wel de financiën aanwezig waren, maar dat er een tekort aan sanatoriumbedden was. In 1918 werd voor dit doel een landgoed bij Beekbergen aangekocht. Dit terrein bleek echter in 1919 al te klein voor de grootse plannen van het K.S.F. Daarom werd het landgoed 'de Pampahoeve' aangekocht. Dit terrein ten zuiden van Hilversum werd 'Zonnestraat' genoemd, naar de Antwerpse tegenhanger van het KSF.

Geheel in de geest van die tijd werd Berlage (die ook het bondsgebouw van de A.N.D.B. had ontworpen) gevraagd om de bouw van het sanatorium op zich te nemen. Door drukke werkzaamheden kon hij hieraan niet voldoen. Hij bracht het KSF in contact met de ingenieurs Duiker en Bijvoet die net een belangrijke prijs gewonnen hadden. Berlage bleef wel lange tijd adviseur.

Ook werd een directeur-geneesheer benoemd. Het was Dr. Ben Sajat, een sociaal-voelend arts uit Amsterdam. De beide ingenieurs en Dr. Sajat gingen op studiereis naar Engeland en Schotland om onder andere naar de after-care colony van Dr. Varrier Jones in Papworth te kij-

ken. De ervaringen die ze daar opdeden zouden later in Zonnestraat gebruikt worden. Het betrof hier een nazorgkolonie waar men door middel van werk weer klaar gestoomd werd voor de maatschappij.

Het landgoed Zonnestraat leende zich natuurlijk prachtig voor deze vorm van verpleging. Er werden mooie plannen gemaakt maar helaas zoals zo vaak stortte de diamanthandel in de begin jaren twintig in. Hierdoor raakten vele diamantarbeiders zonder werk en ook zakte de opbrengst van het KSF. Er werd een werklozenproject gestart waarbij dennen werden geplant en een openluchttheater gebouwd.

De Vereniging 'Zonnestraat'

Het bleek dat de realisatie van een eigen sanatorium door het inzakken van de diamantindustrie niet mogelijk was. Er werd gezocht naar andere mogelijkheden. Een commissie met vertegenwoordigers uit de gehele Nederlandse samenleving kwam bijeen. Besloten werd om de Vereniging 'Zonnestraat' op te richten. Deze vereniging stond onder auspiciën van het Rode Kruis. Het sanatorium werd toegankelijk voor alle gezinden.

Duiker voerde na het vertrek van Bijvoet naar Parijs alleen de scepter over het bureau, hoewel hij wel steeds met *Duiker en Bijvoet* bleef ondertekenen. Hij had kennis gemaakt met een nieuwe vorm van bouwen van zijn vriend Wiebenga. Hij besloot Wiebenga als constructeur bij de bouw van het sanatorium te betrekken. Hierdoor werd het mogelijk om enorm veel glas in het ontwerp te verwerken. Het streven naar *licht en lucht* (kenmerkend voor die nieuwe architectuurstroming, het 'Nieuwe Bouwen') was tenslotte zeer belangrijk bij de bestrijding van tbc. Bijna 10 jaar na de aankoop van het landgoed kon op 12 juni 1928 het hoofdgebouw en een paviljoen worden geopend. Het tweede paviljoen werd pas in 1931 opgeleverd. Het had als gevolg van geldgebrek als betonskelet in de heigestaan. Het ontwerp was voor die tijd zeer vooruitstrevend en zou nog jaren de gemoederen bezighouden.

Een volgende maal zal aan de bouwkundige en architectuur-historische aspecten van Zonnestraat aandacht worden besteed.

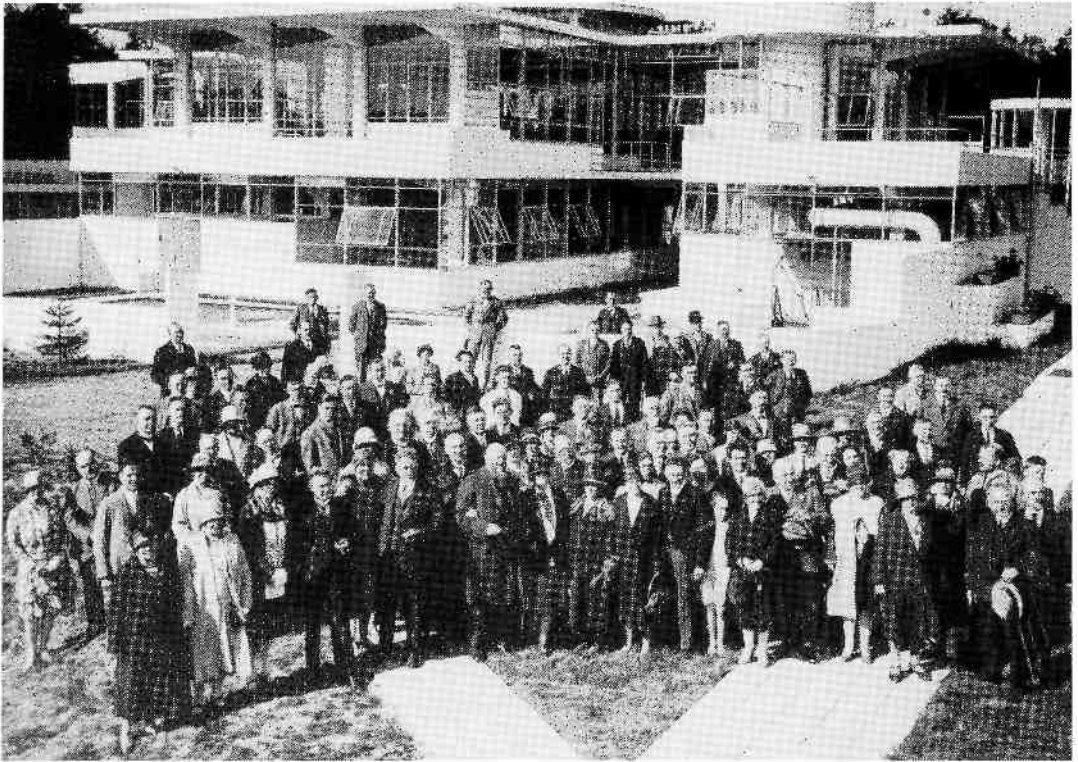

Aan Dr. J. L. van Lier,

Geneesheer-Directeur van Zonnestraal;
in grote waardering van de onverflauwde
ijver en toewyding bij de voorbereiding en
bouw der Stichting; en, ter herinnering aan
het historisch moment der opening, op
12 Juni 1928.

Jan van Zutphen

Jan van Zutphen stuurde in juni 1928 zijn eigen foto met een dankbetuiging aan Dr. J.L. van Lier die als geneesheer-
directeur betrokken was bij de voorbereiding en bouw van het Sanatorium Zonnestraal.

Genodigden bij de opening van het Sanatorium Zonnestraat op 12 juni 1928. De architecten Duiker en Bijvoet staan op de derde rij respectievelijk tweede en derde van links.

De vaas van F. Domela Nieuwenhuis

Mevrouw Kleinhout-Bax uit Exloo in Drente schreef ons een aardige reactie naar aanleiding van het artikel in EP 90/2, waarvan we u de inhoud en enkele letterlijke fragmenten niet willen onthouden.

Het huis aan de Burgemeester Schooklaan 20 was namelijk haar ouderlijk huis en haar ouders kochten het destijds van mevrouw Domela Nieuwenhuis. Ze herinnert eraan, dat er destijds maar weinig huizen te koop waren in Hilversum die voor haar ouders – met een flink gezin en inwonende oudere generatie – in aanmerking kwamen. De prijs die voor het huis volgens het artikel werd betaald, was haar niet bekend, maar komt haar wel als hoog voor.

In verband met die aankoop een typerende anecdoten. Ze schrijft:

Toen mijn vader bij mevrouw Domela Nieuwenhuis kwam voor een gesprek, was bijna het eerste wat ze hem vroeg: "Meneer, wat bent u van beroep?". Mijn vader, enigszins verbaasd, antwoordde dat hij juist benoemd was tot leraar geschiedenis aan het Christelijk Lyceum te Hilversum. Haar reactie was: "O, dan kunt u het huis eventueel wel kopen. Maar als u bankier was geweest, had ik het niet aan u verkocht!". Toen mijn vader haar in de loop van het gesprek een compliment maakte over de bijzondere vaas die op de schoorsteen stond, kreeg hij te horen dat die vaas de as van haar overleden man bevatte. Dit tot lichte verbijstering van mijn vader (het was tenslotte nog maar 1920/21...).

Mevrouw Kleinhout-Bax besluit haar brief met de mededeling dat zij en haar familie met veel plezier in dit *socialistische bolwerk* hebben gewoond en dat haar ouders pas in 1953 verhuisden naar een kleinere woning in Hilversum.